

Алла Говорун

ПРО ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ЗВИЧКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Актуальність теми детермінована складними й суперечливими умовами сьогодення України, в яких здійснюється нині соціалізація підростаючих поколінь. До таких умов насамперед, належить криза сім'ї як соціального інституту, відповідального за весь комплекс відтворення людини, комерціалізація засобів масової інформації, що популяризує насилля, зростання вандалізму, жорстокості, злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо. Вказані чинники зумовлюють потребу оволодіння кожним системою моральних норм, більш чіткого усвідомлення духовних цінностей сучасного суспільства, залучення підростаючих поколінь до загальнолюдських цінностей гуманізму, любові, добра.

Тому в умовах реформування освіти України особливо важливим є подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, вирішення проблем виховання й самовиховання творчої особистості на основі гуманізму. Як вказано в «Національній доктрині розвитку освіти», національне виховання повинно забезпечувати «...всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдаровань, збагачення ... духовної культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору ...» [3, 4].

У цій площині, без сумніву, вагому роль відіграє сформована моральна звичка. Аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних дослідників дає можливість для висновку, що питання морального виховання в історичному аспекті вивчали у контексті загальнопедагогічних проблем розвитку національної системи освіти науковці М. Євтух, І. Зайченко, С. Золотухіна, І. Зязюн, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та інші. У конкретному дослідженні зроблено спробу об'єктивного вивчення здобутків української педагогічної думки із вказаної проблеми.

Найкоротший огляд вітчизняної педагогічної думки у вказаній площині переконує, що одним з головних питань для української педагогіки, починаючи з часів Київської Русі, було формування духовності дитини. Вже в перших педагогічних пам'ятках, які були своєрідними вчителями моралі для наших предків, наголошувалося, що справжнім багатством для кожного є внутрішня чистота, великодушність, милосердя,

добррозичливість і працелюбність. Саме ці якості вважались головними в моральному вихованні дітей. Про це говорив у «Слові...» перший київський митрополит Іларіон, її проводив у всіх своїх промовах, молитвах, «Словах...» Кирило Туровський, до неї звертався у своєму «Повчанні дітям» Володимир Мономах. Так, Кирило Туровський наголошував, що природжених добрих чи злих людей не буває, бо природа дає лише зародки або початки цих якостей. А людина, як «самовласна» істота, повинна виробити в собі норми моральної поведінки, керуючись вимогами християнської моралі. До цього ж закликав Володимир Мономах у «Повчанні дітям», яке в педагогічній літературі виділяється як вистражданий автором темпераментний, ліричний, педагогічний трактат. Вимоги до правил благоприсойності, моральності, благочестя великого князя були такими: «...убогих не забувайте, а скільки можете – годуйте їх, ... за права вдовиці піклуйтеся ... милостиню творіть щедрю, бо то є початок всякого добра ... хворого відвідайте, за мерцем ідіть, бо всі ми смертні, і людини не поминіть, не привітавшись з нею, не сказавши їй доброго слова» ... [1, 112]. Звертаючись до своїх дітей, а також до всіх тих, хто «сприйме серцем» його заклик, Володимир Мономах наголошував, що кожен повинен навчитися керувати своїми почуттями, звільнятися від пристрастей, обмежувати або стримувати свої інстинкти. « Научися, вірний чоловіче, бути благочестивим діячем! Научись по слову евангельському очима управлять, тіло підкорювать, язик утримувать, гнів придушувать, думки чисті мати, спонукати себе до добрих діл... При старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритись, з рівними й меншими любов мати, без лукавства розмовляючи, більше думать, а не сипать словами» [1, 113].

Згідно з традиціями української народної педагогіки розглядав завдання морального виховання, в тому числі й формування моральної звички, відомий український філософ та мислитель Г. Сковорода. Вивчення його педагогічної спадщини свідчить, що найвищими якостями, які звеличують людину, він вважав моральні норми людської особистості (любов до рідної землі, єдність особистих і суспільних інтересів, єдність слова, думки й діла тощо); якості «істинного християнина» (доброжелательство, незлобие, крото-

сть); гуманні риси (чесність, людяність, щирість, справедливість); життєво-практичні звички (працелюбність, бадьорість духу, вміння доводити справу до кінця); правила доброї поведінки (скромність, стриманість, цнотливість). Видатний мислитель наголошував, що за своєю природою людська натура не зіпсована, її серце й розум не схильні до зла. Тому аморальні риси людини (неробство, нечесність, жорстокість, самодурство, кар'єризм та інші) український Сократ вважав протиприродними, набутими «вадами житейського моря», а до чинників, які їх породжують, відносив неправильне виховання і соціальні умови життя. Альтернативою негативного результату в розвитку людської особистості педагог-філософ вважав добре організоване виховання, чого не дадуть «ні чин, ні багатство, ні похощення, ні милість вельмож».

Духовність особистості, на переконання Г. Сковороди, виходить з філософії її серця, яке є «корень, сонце, глава и царь человеку», його «іскрою» та «зерном», де знаходиться дерево життя людини. «Всяк есть тем, чье сердце в нем. Волчье сердце есть родной волк, хотя лицо и не волчье» [8, 132]. А людина без серця, на його думку, подібна до горіха без зерна, бо «не можуть не блудити її ноги і язик, коли блудить її серце» [8, 142].

Способи виховання серця людини, як підкреслював мислитель-педагог, – прості й доступні кожному: «твердюю» і «здравию» серця, найвищим усвідомленням щастя, задоволення є вдячність. Саме тому принцип «навчити вдячності» Г. Сковорода поклав в основу морального виховання і формування моральної звички. «Благодарность же есть твердь и здравие сердца», в ній закладено «...всякое благо, как огонь и свет утаились в кремешке».

На думку філософа-педагога, почуття вдячності слід розвивати у дітей з раннього віку в родинному колі і це є одним з головних завдань для батьків. Згідно з його ученням діти повинні змалечку зростати в атмосфері глибокої поваги і любові до батьків, яких він називав «іконами божими» для дітей. Вони повинні зуміти виховати у своїх потомків щире вдячність до Бога, батьків, учителів, благодійників, сформувані «звичай» відчувати з радістю найпростіші «божі благодіяння».

Наступним кроком для кожної особистості в цьому плані Г. Сковорода вважав необхідність самопізнання. «Пізнати себе» – це засіб самовдосконалення і в формуванні моральної звички, бо дає можливість усвідомлення того гарного чи поганого, що є в кожному, та знищення лихого чи недоброго в самому собі. Кожен, як наголошував Г. Сковорода, повинен довідатись і визначити для себе, у чому ж полягає його «сама нужнейшая надобность и что такое есть предел,

черта и край всех желаний и намерений, дабы все свои дела приводит к сему главнейшему и нужнейшему пункту» [8, 223].

Слідом за вдячністю однією з основ моральності людини Г. Сковорода вважав її працьовитість, зазначаючи, що людина – «трудолюбствующая» істота. На його переконання, найбільшим злом є неробство, ледарство, дармоїдство, вони заслуговують особливого осуду як джерело багатьох моральних вад, людських трагедій, злочинів та нещастя. Тому він радив батькам і вихователям якомога раніше виявляти і розвивати природні задатки дітей та визначити їх покликання до «сродної» праці й залучати до практичної діяльності.

Близькими до настанов Г. Сковороди у вказаній площині є педагогічні ідеї відомого закарпатського просвітителя О. Духновича. Основними завданнями у вихованні моральності людини він також вважав формування з раннього віку чесності, працьовитості, гуманізму, патріотизму, щоб учні були «добронравными, богобойными, к должностям своим охотными»,... щоб «...закоренилась в молодых еще сердцах добродетель и выкоренились пороки» [2, 23]. Першочерговим завданням тут для батьків і вчителів О. Духнович визначав виховання української дитини в душі патріотизму. Якщо ж «...не закленим любви до своей народности» з раннього дитинства як у родині, так і в школі, наголошував просвітитель, тоді виростуть люди байдужі, індивідуалістичні, які «...есть наибольшее зло в человечестве, ибо такой человек кроме себя самого ничем не занимается, и бывает опасный, и бедственный, стыдится народом своим, стыдится самого себя» [2, 60].

До методів морального виховання О. Духнович відносить «наставления», «приучивания», «убеждения», використання конкретних прикладів, на яких діти «...усиловатися будут примером славных людей на общее добро смагаться», авторитет наставника, залучення дітей до активної діяльності. Проте найбільш вагомим і дієвим методом формування моральної звички він вважав вправління в моральній діяльності. «Добродетель не родится с человеком, но прилежанием и великим трудом приобретается, и сие прилежание, той труд может назваться упражнением» [2, 61]. Найбільш гармонійним при цьому, вважав О. Духнович, є вправління в праці, оскільки вона є моральною категорією. Праця, на його погляд, зміцнює здоров'я, розвиває розум, приносить користь людині і суспільству, а головне, – попереджає лінощі, бо «...из праздности следует ленивость, суесловие, прекословие и свары, что все человечеству вредно есть» [2, 67–68]. На думку відомого педагога й просвітителя, батькам слід привчати дітей до праці з раннього

дитинства, ще в дошкільному віці. У своїх порадах батькам щодо організації трудового виховання в умовах родини він наголошував на необхідності врахування природних нахилів дітей, бо деякі діти «...склонны суть на некие искусства, например, одни на резбарство, други на малярство, трети на купечество, четверти на кузнечество и проч. и так каждому по его склонности подавать способ, чтобы страсти свои развивал ... умножил и увеличил» [2, 67–68]. Для більшої успішності цієї роботи педагог радив батькам потурбуватись про спеціальні, зручні для дітей, знаряддя праці. Не меншу увагу в цій площині звертав О. Духнович і на врахування психологічних вікових особливостей дітей, особливо наголошуючи, щоб у залученні їх до посиленої праці згідно зі схильностями не перевантажували понад їхні сили, а «...потворствовали весьма на возраст, и на состав тела учеников своих, чтоб чрез тяжкое и сное упражнение дети не пересилились» [2, 67]. Велику роль, на його думку, відіграв й той факт, що діти з раннього віку найкраще й найлегше при звичаються до праці, яка близька їм за змістом, приносить найбільшу користь для людей, а в майбутньому сприяє піднесенню добробуту кожного. Виходячи з регіональних умов, він рекомендував різні види землеробства. «Упражнение для детей полезнейшее есть такое, которое и некую корысть приносит, да и для дальнейшей жизни хосновитое есть; такое упражнение будет в земледелии» [2, 66]. Тому він радив і в школі залучати дітей до роботи на пришкольній ділянці, в саду, «...чтоб там дети упражнялись в земледелии и садовничестве». Цікаві думки висловив О. Духнович і щодо усвідомлення кожним своїх людських та громадянських обов'язків. Неодноразово він наголошував, що дисципліна – є певною соціальною якістю людини, коли вона усвідомлює конкретні норми поведінки, які ведуть до доброчесності, добровільно й постійно прагне до морального самовдосконалення, що, врешті-решт, забезпечує гармонію стосунків між людьми. «...Люди обще в товариществе живучи, без наставления были бы подобными неразумным состворениям, каждый делал бы по своей воле, один другому не повиновал бы ся, сильнейший над слабым сбытковал бы ся, и так общество человеческое подобное было бы скотам и зверям» [2, 8]. Кожна людина свій обов'язок або «повинности» свої «через наставление познает», наголошував О. Духнович, через метод переконань у різних його формах, через наслідування позитивного прикладу, вправління дітей у певних нормах поведінки, через заохочення тощо. Проте неабияке значення має тут авторитет батьків, учителів, вихователів, бо при шанобливому ставленні дітей до них слово наставника «... более действует на ученика». З цією ж метою

О. Духнович радив у школі запроваджувати елементи дитячого самоврядування, коли вчитель призначає з числа «лучших и нравственных учеников» «десятников», «сторожих», «цензоров» та ін., кожному з яких підпорядковувалось від п'яти до десяти дітей. «Те десятичники должны внимати, и осмотрити, знают ли наложенный себе урок, чисто ли суть облечены, имеют ли в порядке свои вещи да и внимати должны на подчиненных себе сношение, справование и нравы, и то не токмо в школе, но и дома, и повсюду» [2, 53].

Аналіз педагогічної спадщини М. Пирогова у площині її гуманістичної спрямованості переконав, що серед усіх завдань педагогіки на чільне місце він поставив моральне становлення особистості, а його головним завданням вважав формування «внутрішньої» моральності людини, доведення «добрих інстинктів дитячої натури» до усвідомленого прагнення кожного в напрямі ідеалів «правди й добра». Розкриваючи сутність поняття «громадянин», М. Пирогов вказував на наявність таких якостей особистості, як совість, щирість, чесність, самовідданість, співчуття у ставленні до інших, патріотизм, водночас наголошуючи на тому, що «...людина-громадянин, на в першу чергу, – носій загальнолюдських цінностей, високоморальна особистість у найвищому ступені, здатна, мов той «атлет», витримати не лише внутрішню боротьбу з самою собою, але й захистити свою правду й свої переконання від натиску з боку «спокусливих прикладів наговпу» й «меркантильних» напрямів суспільства. «Всі ті, хто прагне стати корисними громадянами, повинні, в першу чергу, навчитися бути людьми» [4, 39].

Свої погляди в сфері проблем морального виховання особистості М. Пирогов висловив у ряді статей і циркулярів: «Бути і здаватись», «Звіт про наслідки введення в Київському навчальному окрузі правил про провини та покарання учнів гімназій», «Основні початки правил про провини та покарання учнів гімназій», «Про статут нової гімназії за проектом реформування морських навчальних закладів», «Чи потрібно сікти дітей, і сікти в присутності інших дітей» та інших педагогічних працях.

Аналіз праць М. Пирогова дав можливість для висновку про те, що, на його переконання, формування «внутрішньої» моральної людини можливе й буде результативним за умови повного знищення авторитарної дисципліни і започаткування як у школі, так і в сім'ї засобів морального й гуманного впливу на дітей. Зауважимо, що історико-педагогічна література достатньо деталізувала дискусію, що мала місце в прогресивних педагогічних колах другої половини XIX століття, де М. Пирогова звинувачували в непослідовності щодо введення в гімназіях Київського

навчального округу правил, що регулювали покарання згідно з провинною школяра. Проте, на наш погляд, недостатньо висвітлювалась аргументація самого педагога, що запропонований ним «кодекс» правил був спрямований, насамперед, на обмеження вчительського деспотизму, а основою мав реальне оцінювання М. Пироговим тогочасної історичної ситуації і реалій суспільного життя. У різних працях відомий педагог обґрунтовано пояснював неспроможність заборони ним, як попечителем, фізичних покарань з огляду на такі чинники: авторитарність учителів підтримувалась «монополією уряду на освіту»; наявність бюрократизму в системі освіти як «невід'ємного наслідку централізації»; повна відсутність або «видимість» «органічного зв'язку між наставниками й дітьми»; відсутність як у суспільстві, так і в свідомості окремих його членів «почуття законності». «Почуття законності» М. Пирогов трактував як повагу окремої особистості до норм міжособистісного спілкування (моральних і правових), усвідомлене прагнення особистості до їх виконання, а крім того, розуміння неминучості відповідальності за порушення. Саме тому, пояснював М. Пирогов, в такому разі доцільним є введення «кодексу» правил, як тимчасового, підготовчого елемента певної законності в школах, як засоби, який, на його думку, багато вихователів і більшість батьків визнають необхідним».

Формуванню моральних якостей, вважав М. Пирогов, сприятиме атмосфера гуманності в навчальних закладах. Він вказував особливу обережність вихователя-наставника у виборі міри впливу на учнів, недопустимість фізичних дій щодо беззахисної дитини. «Припиняючи моральне почуття, підміняючи свободу свідомості в дитині несміливим страхом, з його постійними супутниками (брехнею, удаваністю, хитрістю), різка до кінця руйнує моральний зв'язок між вихователем і вихованцем» [4, 182]. А в душі дитини, писав М. Пирогов, залишається озлобленість, яка й далі породжує зло. На противагу таким взаємостосункам він пропонував педагогічним колективам створювати атмосферу гуманності відповідно до правил «розважливої педагогіки», коли будуть повністю, переможені «свавілля, прихма, упередженість» учителів, а переважатимуть гуманність, об'єктивність і справедливість.

Слід зауважити, що М. Пирогов звертав увагу на необхідність максимальної індивідуалізації в ставленні до дитини взагалі і особливо в тих випадках, коли вчинок школяра виходить за рамки традиційної поведінки, радив обов'язково враховувати «підсилюючі, послабляючі» та інші чинники. З метою індивідуалізації процесу виховання він радив учителям і наставникам вести «кишенькові журнали», записники, щоденники,

куди систематично (але тільки для себе) заносити спостереження за розвитком дитини, що, на його думку, в будь-якому випадку допомагало б вихователю більш об'єктивно оцінити «спосіб думок» та вчинки дитини, а також сприяло б визначенню тих відхилень у її характері, які потребують коригування. Як бачимо, М. Пирогов надавав перевагу «профілактичній» педагогіці, яка, на його погляд, сприяє повноцінному розвитку дитини й дає найбільшу можливість вихователю допомогти вихованцям у зростанні їх «внутрішньої» моральності.

Особливий акцент у формуванні «внутрішньої» моральності людини М. Пирогов поставив на самопізнанні. Наголошуючи на тому, що в кожній людині є «істота зоологічна» і «людина моральна», він вважав головним виховання «внутрішньої», моральної, духовної людини. Досягти цієї мети, на його погляд, повинен кожний, долаючи притаманну масі людей інертність, в будь-яких ситуаціях залишаючись «самим собою і в самому собі», не втрачаючи цінності своєї особистості, людської гідності та поваги до себе інших людей. Саме в цьому, вважав М. Пирогов, і має допомогти самопізнання: здатність досягнути всі таємниці власної сутності, знайти й виокремити слабкості та недоліки шляхом самоаналізу, виробити в собі межу моральної свободи й залучити її до вирішення власних «питань життя». Як бачимо, самопізнання відомий педагог розглядав як важливий етап становлення «внутрішньої» моральної людської особистості. Він наголошував, що це «дар неба, який вимагає від кожного «ретельної розробки», здійснити яку може лише той, «...кого навчили з ранніх років проникливо вдивлятися у себе, кого навчили з перших років життя щиро любити правду, обстоювати її і бути невимушено відвертим як з наставниками, так і з ровесниками» [4, 45–46]. На переконання М. Пирогова, ці якості виробляються вірою, натхненням, «моральною свободою думки», вправами у самопізнанні. Важливим етапом самопізнання й самовдосконалення особистості відомий педагог називав вироблення кожним такої якості «внутрішньої» моральності як «здатність до самопожертви». Самоутворення вказаної якості, зазначав він, вимагає натхнення, яке «підносить дух» і веде до волі, що дає наснагу на моральне й духовне становлення особистості.

У визначенні завдань морального виховання С. Русова вважала найбільш пріоритетним формування характеру: «Головне завдання виховання – це вироблення характеру. Людину ми найбільш цінимо не за її значення, а за її характер – він найбільше важить в зносинах людей між собою; він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага» [5, 229]. Проте, на її думку, предметом морального виховання є індивідуаль-

на моральна свідомість. «Виховання має розвивати в дитині індивідуальні здібності, щоб розвинути незалежний характер» [5, 230]. Об'єктивно оцінюючи роль середовища у формуванні характеру дитини та вихованні, С. Русова наполягала на тому, що, як би наслідування не впливало на дитину, як би тісно вона не була зв'язана з соціальним оточенням, проте «... розуміння добра і зла, правди і неправди кожна дитина має виробити сама власними зусиллями» [5, 230].

Посилаючись на досягнення зарубіжних психологів і педагогів, С. Русова вважала, що для виховання характеру дитини слід розвивати її розум, волю та пам'ять, оскільки пам'ять дає звички, які мають вирішальне значення для морального виховання. «Яких звичок дитина набирається змалку, такий в неї складається характер. Без звичок неможливе виховання, і чим вони регулярніше закладаються, тим більш урегульовується поведінка дитини» [5, 229].

Аналіз праць С. Русової дав змогу з'ясувати, що у формуванні моральних звичок вона великого значення надавала індивідуальному підходу до особистості дитини, бо кожна дитину природа обдарувала «моральними особистими силами», в кожній дитині утворила індивідуальність. Тому моральне виховання, на її погляд, «...має бути цілком індивідуальним, засоби його мають бути відповідними психічному і фізичному складу дитини», причому найбільшого значення слід надавати «інстинктам дитини, її нахилам, бажанням і почуттям» [7, 133].

У багатьох своїх працях С. Русова звертала увагу на незаперечну істину: оригінальність кожної особи занадто коштовна річ, тому її «... треба берегти і тільки допомагати їй знайти свій певний незалежний шлях до добра».

Виховання дитини, в тому числі й моральне, стверджувала С. Русова, повинно розпочинатись з першого дня її життя і проводитись так, щоб у кожній дитині, відповідно до її фізіологічних, емоційних і духовних нахилів, викликати різні думки, розвивати моторні звички й активні нахили до моральних добрих вчинків. Грунтуючись на дослідженнях відомих тогочасних психологів, С. Русова наголошувала, що «... природна дитина егоїстична, і цей егоїзм необхідний для найкращого розвитку її індивідуальності» [6, 44]. Виховання, вважала С. Русова, не повинно знищувати в малій дитині інстинкту егоїзму, бо без нього вона не розвинеється в справжню людину, а в якусь «солодку сентиментальну істоту». Але разом з тим, вказувала вона, слід спрямовувати виховання з метою допомогти дитині розвинути її індивідуальність «гуртову свідомість, громадське єднання, свідомість своїх відносин і своїх обов'язків до колективу» [6, 44].

Важливим вважала С. Русова, формування

в дітей з раннього віку моральних уявлень. На її погляд, дієвим засобом формування моральних звичок, моральних переконань, моральної свідомості в дитини є її інстинкт переймати або наслідувати. Вона була переконана, що, як інстинкти викликають перші рухи дитини, так «інстинктові бажання керують її першою душевною діяльністю». Проте, вважала вона, діти переймають усе, що викликає у них інтерес: як добре, так і погане, прекрасне й потворне, бо все, що вони спостерігають навколо себе, є для них джерелом великої насолоди, «фізичної, інтелектуальної, естетичної й етичної», тому...треба, щоб вони у своєму оточенні бачили якнайбільше краси й добра» [6, 41].

З метою утворення етичних уявлень, вказувала С. Русова, найбільшу роль відіграє внутрішнє наслідування (під цим терміном вона розуміла здатність до сприймання й співпереживання чужого горя чи радості).

Переконуючи у вагомості цього висновку, С. Русова наводила приклади, як з'являються дитячі сльози слідом за сльозами дорослих, особливо найближчих, дитячий сміх від веселощів інших тощо; як діти захоплюються оповіданнями, плачуть у трагічних випадках і радіють щасливому закінченню. Звідси, робить висновок С. Русова, найвищий моральний розвиток виявляється в здібності у самому собі рефлексувати всі речі, явища, факти у їх «справжній вартості». Щоб бути моральним, я мушу все й усіх розуміти й усе приймати до серця, мушу чуло ставитися до кожного горя, до кожної радості, що її переживає інша – близька, чи далека для мене – людина» [6, 41].

Для розвитку моральних уявлень С. Русова вважала необхідним врахування соціального інстинкту дитини, який відіграє важливу роль у її подальшому моральному вихованні та формуванні моральних звичок. «Для морального виховання треба взяти до уваги інстинкт дитини до соціального об'єднання, в ньому лежить ґрунт природного морального виховання, відповідного сучасному піднесенню громадського почуття» [5, 194]. Вона звертала увагу на те, що вже на другому році життя дитина ставиться до людей з певним очікуванням: вона знає, від кого їй слід чекати найприємніших вражень, хто краще від усіх заспокоїть її, припинить її страждання. У неї поступово складаються різні стосунки з різними особами: виявляється бажання похвали чи страх осуду. В цей же час у неї виявляється досить стійке переймання настроїв близьких людей, особливо тоді, коли стосунки в сім'ї лагідні, теплі, щирі. Як наголошувала С. Русова, нормальна дитина завжди засумує, коли побачить зажурену матір, заплаче, коли стається нещастя з її звірятами, розбивається улюблена іграшка тощо. Проте, з погляду С. Русової, до 4-х років дитина

залишається ще досить міцним індивідуалістом, якому не потрібне товариство і який цілком задовольняється самостійною грою зі своїми іграшками, ляльками, фантазіями, вигадками. «Але далі з кожним роком інстинкт соціальний, інстинкт групування набирає більшої сили, особливо в шкільні роки, вимагає конкретного задоволення.» [5, 195]. Найбільш чітко, на її погляд, виявляється нахил до товаришування, бажання дістати схвалення від свого об'єднання, намагання «якомога вище піднести свій гурток, свій колектив з того або іншого боку».

Як наголошувала С. Русова, в шкільні роки люди мають усе більше й більше значення для дитини, набувають ролі чинника її приємного або, навпаки, поганого настрою впливають на її нормальний, поступовий розвиток, в тому числі й на розвиток морального почуття. Вчена підкреслювала, що дитина-дошкільня цікавилась більше «своїми власними рухами рученят і ноженят». «Тепер вона досліджує чужі рухи, складає собі ясну увагу про своє «Я» і про других осіб; «Я» переймає у «Вас», і моє «Я» більш свідомо почувається, чим краще я пізнаю вас і навпаки» [6, 37]. Розміркування С. Русової з цього приводу такі: якщо дитина досить довгий час керувалась власним «Я», з яким поєднувались її найближчі рідні (мати, батько, сестри, брати, дідусь, бабуся), від яких дитина себе не відділяє, то пізніше «ці первісні наслідування» поступово поширюються й на інших осіб і утворюють місточок для порозуміння відносин з іншими людьми. С. Русова зазначала: «Це й є процес сприймання перших елементів соціального оточення. Тут з самого початку виділяється функція відбору, бо ніколи дитина не буде переймати те, що їй не до вподоби» [6, 38]. Вона уточнює, що наскільки раніше для дитини наслідування мало більш фізіологічне значення, настільки з часом воно набуває психологічного й соціального змісту.

Обґрунтовуючи шляхи формування моральних звичок у школярів, С. Русова наголошувала, що разом із свідомим ставленням до інших людей у дітей шкільного віку починає розвиватися самокритичність, бажання стороннього схвалення своїх вчинків, страх осуду, розвивається сором'язливість. Причому діти молодшого шкільного віку більше цінують похвалу батьків, учителя, а старші, навпаки, більшого значення

надають думці однолітків, товаришів, членів свого колективу. Як правило, зазначала С. Русова, вибираючи собі друзів, старшокласники керуються їх зовнішніми чи внутрішніми рисами – красою, щирістю, чесністю, спільними нахилами, хоч інколи переважає просто «взаємне несвідоме почуття», сусідство житла, спільна дорога до школи та інші. Вона наголошувала, що в цей період для дорослих дітей думка колективу дуже важлива, інколи страх втратити повагу колективу чи якоїсь його частки може довести молоду людину до самогубства. З іншого боку, писала С. Русова, бажання мати повагу колективу, заслужити його похвалу може привести до певного героїчного вчинку.

Як бачимо, у роздумах кращих представників української педагогічної думки, незважаючи на конкретну позицію кожного, багато спільного щодо напрямів формування моральної звички у підростаючих поколінь. Проте найбільшу увагу всіх тих, хто займається вихованням, вони скеровували на необхідність духовного самовдосконалення особистості, яка, всебічно пізнавши свої природні сили, здібності, будуватиме власні моральні стосунки з іншими на основі християнських цінностей і загальнолюдської моралі. Вважаємо, що запропоновані ними форми і методи формування моральної особистості актуальні і в умовах сучасної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, **1994**.
2. Духнович О. Народная педагогія в пользу училищ, и учителей сельских. – Львов, **1857**.
3. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – № **33** від **23** квітня **2002** р.
4. Пирогов Н. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогіка, **1985**. – **492** с.
5. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2-х кн. Кн. I. – Київ, **1997**. – **269** с.
6. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2-х кн. Кн. II. – Київ, **1997**. – **313** с.
7. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К., **1996**. – **303** с.
8. Скворода Г. Твори: в 2 т. – К., **1961**, том I.